

Синтез жанрів утопії та антиутопії в романі "Сонячна машина" Володимира Винниченка

Надія Дига,

кандидат педагогічних наук, доцент
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди"

Інна Юхименко,

студентка 5-го курсу
філологічного факультету

Авторами пропонується факультативне заняття з вивчення понять "утопія" та "антиутопія" за романом В.Винниченка "Сонячна машина". Визначаються шляхи дослідження старшокласниками жанрових особливостей твору через аналіз літературно-критичних праць.

Ключові слова: фантастична проза, роман, жанр, утопія, антиутопія, метаутопія, художні засоби, герої, літературно-критичні праці, дослідження, випереджальні завдання, доповідь.

Сучасна методика викладання української літератури має ґрунтуватися на новітніх дослідженнях літературознавців, незаангажованих поглядах та концепціях науковців, зокрема і в царині теорії літератури. Тому особливу увагу вчителі-словесники мають приділяти засвоєнню учнями літературних та літературознавчих термінів і понять. Великий простір для цього надають учителі факультативні заняття. На виконання цього завдання спрямовується програма факультативного курсу "Українська фантастична проза", розроблена кандидатом педагогічних наук, старшим науковим співробітником лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки НАПН України Н. М. Логвіненко. Така форма навчання дозволяє школярам не лише засвоювати навчальний матеріал, але й активно брати участь у літературознавчій діяльності, самостійно визначаючи жанрові, стильові та інші художні особливості літературних творів, сприяє розкриттю учнівських творчих та дослідницьких здібностей. Тому більш глибоке дослідження фантастичного твору Володимира Винниченка "Сонячна машина" доцільно запропонувати на факультативному занятті. "На думку вчених-літературознавців, фантастична література як об'єкт дослідження багатогранна, у ній багато дискусійного, її можна вивчати в різних аспектах", — зазначає Н.Логвіненко [7; 31]. З огляду на складну жанрову специфіку цього роману вважаємо, що необхідно звернути особливу увагу на вивчення понять "утопія" та "антиутопія" з погляду науковців-критиків саме на факультативному занятті. Вибір питання зумовлено тим, що цей прозовий твір уведений до програми з української літератури (10 клас), але зазначені вище літературні поняття в рубриці "Теорія літератури" не включено до переліку обов'язкових. Ми вважаємо, що розгляд цього питання поглибить знання старшокласників про перший науково-фантастичний роман в українській літературі як окреме жанрове явище. Н. Логвіненко пропонує учасникам факультативу дати випереджальні завдання, зокрема дослідження літературно-критичних праць, щоб учні стали активними організаторами чи помічниками розгляду цієї проблеми на факультативному занятті [7; 36].

Тема. Синтез жанрів утопії та антиутопії в романі "Сонячна машина" Володимира Винниченка

Мета: формувати навички та вміння дослідницького характеру на основі поглиблення теоретичних знань про жанри утопії, антиутопії, їх поєднання в художніх творах; розвивати навички аналізу цих жанрів; виховувати інтерес до творів української фантастики.

Обладнання: портрет В. Винниченка, виставка різних видань творів письменника, ілюстрації із різних творів мистецтва.

Тип заняття: практичний факультатив.

Хід заняття

I. Актуалізація опорних знань

Учитель зачитує цитату, на основі якої ставить запитання до учнів.

А.В.Бережний: "Не можна переоцінити того впливу, який справляють ці твори на розум людей, на їхню орієнтацію в житті, світосприймання. Ця суто інтелектуальна література не тільки збуджує уяву, а й заохочує мислити, допомагає кожному, хто звертається до неї, шукати й усвідомлювати своє місце у надскладних системах природи і суспільства".

— Як ви вважаєте, про які твори йдеться в цитаті? (Фантастична література).

— Що таке фантастика і фантастична література? Якою вона має бути, на вашу думку, яке її призначення?

II. Мотивація навчальної діяльності школярів

Вступне слово вчителя. Характерною ознакою літературного процесу ХХ ст. — початку ХХІ ст. є жанрова нестабільність, синтез та трансформація літературних напрямків і жанрів. Це стосується й антагоністичних за своєю природою жанрів утопії та антиутопії. Жанрову специфіку утопії неможливо розглядати без аналізу жанру антиутопії, і навпаки, оскільки вони тісно переплетені й постійно взаємодіють між собою. "Питання про взаємозв'язок утопії й антиутопії, їх належність до одного чи різних жанрів є предметом

гострої дискусії протягом останніх 50 років [8]". У літературознавстві до аналізу цих жанрів зверталися Леся Українка, Ю. Жаданов, О. Ніколенко, Г. Сабат, Г. Баран, Г. Сиваченко, Е. Шацький та ін. Сьогодні на занятті ми також спробуємо розібратися в особливостях цих літературних жанрів на прикладі роману Володимира Винниченка "Сонячна машина".

Літературознавці неоднозначно характеризують жанрові особливості роману "Сонячна машина", зокрема стверджуючи, що цей роман "розпадається на три складники утопії: антиутопію, дистопію та позитивну утопію. В основі антиутопії — критика утопічних проєктів, дистонія (або негативна утопія) трактує життя в утопічній державі як значно гірше від сучасного, наголошуючи на катастрофічних наслідках утопій; позитивна утопія пропонує читачеві уявну досконалу модель суспільства, що віддалене в просторі або часі, але рівень якого значно вищий від сучасного [6; 31]". Така кількість різноманітних поглядів на цей твір, часом діаметрально протилежних, обумовлюється складністю його побудови та неоднозначністю трактування. Дехто, ідучи слідом за автором, сприймає утопічну ідею Сонячної машини та морального оновлення людства як можливу, а для когось фінальні картини роману символізують не перемогу творчої енергії та прекрасного винаходу Рудольфа Штора, а моральну катастрофу людства, що стоїть на порозі повної деградації.

III. Цілевизначення заняття

Постановка дослідницької проблеми

— З'ясуйте, до якого жанру належить роман "Сонячна машина" В. Винниченка. Яке місце в ньому належить утопічному та антиутопічному дискурсам? Спробуємо це пояснити й обґрунтувати в ході заняття.

IV. Розгляд жанрових особливостей роману "Сонячна машина"

1. Слово вчителя. "Сонячна машина" Володимира Винниченка — твір особливий для самого автора і для української літератури загалом перш за все своєю жанровою специфікою. Своєрідність твору полягає в тому, що із часу виходу роману (1924 р.) дослідники не мають спільної думки в його оцінці та трактуванні. Одні літературознавці говорять про його антиутопічність (П. Ямчук [14], Г. Сиваченко [11]), інші характеризують "Сонячну машину" як роман-утопію (Л. Сенік [10]). М. Зеров зазначає, що "поряд з рисами утопічного (у дещо спрощеному значенні цього імені) у романі актуалізуються риси авантюрно-детективного жанру. У Винниченковім оповіданні перед "нами проходять війна і окупація, хімічна лабораторія і дім для божевільних, "зовнішнє спостереження" і політичний терор соціалістичного "братства", героїзм інаракістів і метушня агентів капіталістичного ладу Німеччини [4; 158]". Підсумовуючи, дослідник заявляє: "У "Сонячній машині" ми маємо соціальний роман з певним ухилом до соціально-політичних прогнозів, ускладнений авантюрно-детективними мотивами і влитий у тісну для авторського задуму форму кінематографічного сценарію [4; 161]". Як бачимо, М. Зеров не характеризує роман за ознаками утопічності/антиутопічності. Що ж таке "утопія" та "антиутопія" як теоретико-літературні поняття? Які особливості утопічного й антиутопічного жанру?

2. Виступи учнів-літературознавців із підготовленими повідомленнями

1 доповідач. Термін "утопія" уперше був використаний Томасом Мором, основоположником жанру,

який створив це слово з двох компонентів грецької мови: "topos" (місце) та "u" (немає), тобто утопія — місце, яке не існує. Поряд із цим тлумаченням існує інше трактування сполучення — "благословенне місце".

Сучасне літературознавство так визначає поняття "утопія": це "літературний жанр, у якому йдеться про вигадку, нездійсненну мрію. Іноді розглядається як різновид наукової фантастики, у якому піддана критиці сучасність. Утопія ідеалізує людину, зображаючи її доброю, пластичною, позбавленою суперечностей. Спільнота утопії "застигає" у спокої, їй невідомий перехідний етап, розвиток, еволюція, внутрішні конфлікти відсутні [6; 517-518]". Тобто, в утопічному творі зображується ідеально щасливий устрій держави, але при цьому може бути критика чи попередження про небезпеку втілення в життя якихось інших утопічних ідей (наприклад, буржуазної, монархічної, соціалістичної утопій). Проте, як відомо, функція критики чи застереження насамперед належить жанрові антиутопії.

2 доповідач. Термін "антиутопія" — "альтернативне до фантомного прогресизму зображення в художній літературі небезпечних наслідків, пов'язаних із безвідповідальним, іноді злочинним експериментуванням над людством задля його "поліпшення", застосування ілюзорних, зовнішніх соціальних, педагогічних ідеалів. Антиутопія може трактуватися як спростування утопічних проєктів [6; 75]". Розглядаючи поняття антиутопії, слід звернутися до тлумачення його різними науковцями. Наприклад, А. Гріцанов стверджує: "Антиутопія — течія, що представляє собою критичний опис суспільства утопічного типу. Антиутопія виділяє найнебезпечніші, з погляду авторів, суспільні тенденції. Антиутопію можна представити як своєрідну саморефлексію жанру соціальної утопії. Антиутопія істотно змінює ракурс розгляду ідеального соціуму: піддається сумніву сама можливість позитивного втілення якого б то не було перетворювального інтелектуального проєкту. При цьому, якщо в жанрі традиційної утопії відбувається уявне звертання авторів у минуле й сьогоднішнє, то в стилістиці антиутопії домінує спрямованість у майбутнє [5; 59]".

Учитель. Отже, у характеристиці обох літературних жанрів спостерігаємо ту саму ознаку — критика, розвінчування якогось суспільного чи політичного ладу. На нашу думку, різниця між цими жанрами полягає в мірі, ступені застосування цієї критики, способі її вираження та наявності чи відсутності якоїсь альтернативи. Тобто, утопія спростовує чи заперечує ефективність якогось суспільного ладу, показує негативні наслідки його функціонування, але пропонує вихід із ситуації, показує можливий шлях до створення ідеальної людської спільноти. Антиутопія виражає тотальний негативізм у зображенні можливих варіантів розвитку майбутнього, усе змальовує трагічно, негативно, шляхи вирішення проблеми не пропонує. До речі, світ майбутнього в таких творах завжди представлений гірше, ніж той, який критикують, в утопії — навпаки. Таким чином, жанри утопії та антиутопії змальовують одні й ті ж явища, проблеми, але по-різному їх характеризують.

3 доповідач. Наприкінці ХХ століття з'явилися роботи, у яких поняття "утопія" та "антиутопія" трактується як єдиний жанр — метаутопія, де діалектично збігаються спільні та відмінні риси утопії й антиутопії. Під метажанром розуміється загальна художня структура для групи текстів, яка обумовлена єдиним пред-

метом зображення [6]". Г. Сабат у дослідженні "У лабіринтах утопії та антиутопії" виділяє окремі функції цих жанрів, а отже, наголошує на їх відмінності. "Якщо головними функціями утопії є утішати й повчати, то антиутопії — попереджати й застерігати... В утопіях сприйняття майбутнього оптимістичне; антиутопії ж пройняті песимістичною тривогою, трагізмом, безвихіддю, відчаєм. Утопія — це райдужний міраж при-їдешнього, а антиутопія — траурний реквієм по майбутньому [9; 21]". Е. Шацький вважає, що утопію від антиутопії відрізняє "не стільки певна літературна форма, скільки образ мислення [13]". Стосовно поняття "метаутопія", яке використовують на позначення творів, художня структура яких зумовлюється співвідношенням утопічних й антиутопічних ознак, варто підкреслити, що з його допомогою описуються літературні явища не тільки сьогодення, а й давньої літературної історії. Досить сказати, що діалог утопії й антиутопії простежується вже в романі італійця А. Доні "Світи небесні, земні й пекельні", що побачив світ у 1551 році, тобто невдовзі після виходу "Утопії" Т. Мора. З-поміж творів ХХ ст. до метаутопії відносять романи "Гра в бісер" Г. Гессе, "Сонячна машина" В. Винниченка, "Утопія 14" К. Воннегута, "Чевенгур" А. Платонова, "П'ятниця, або Тихоокеанський Лімб" М. Турньє.

Таким чином, аналіз особливостей жанрів утопії та антиутопії на сьогодні ще не завершено. У сучасному літературознавстві з'являються нові терміни на позначення специфіки цих жанрів: "метаутопія", "панутопія", "дистопія".

3. Бесіда

— Які утопічні ідеї змалював В. Винниченко у своєму романі?

У "Сонячній машині" Винниченко підкреслює існування великої кількості утопічних ідей, які переповнили Німеччину і всю планету, і лише потім — на зображенні результатів реалізації утопічних ідей. До появи "сонячної" утопії Рудольфа Штора, що посідає центральне місце в романі, автор знайомить нас з соціалістичною утопією ІНАРАКУ, "аристократичною" утопією, у якій поєднуються ідеали старої аристократії (князь Альбрехт, його син Отто, старий граф Елленберг) та нової (принцеса Ельза, Адольф Елленберг, принц Георг). Утопія нової аристократії стає фактично варіантом "монархічної", мета якої — створення "єдиної республіки Землі" з єдиним Королем-Президентом. Президент Об'єднаного Банку Мертенс намагається стати Королем Землі, а ставши сонцеїстом, підпорядковує всього себе новим ідеям, що мають не менш утопічний та планетарний характер. В. Винниченко розмежує та різною мірою критикує усі ці утопії.

— Які риси антиутопії простежуємо в "Сонячній машині"?

У романі наявні також риси антиутопії. Антиутопічне спрямування роману пов'язане не лише з наслідками негайного впровадження в життя ідей "сонячної" утопії Рудольфа Штора, як це може здаватися на перший погляд. Протистояння Союзу Східних Держав та Європи — результат утопічних прагнень реалізувати "монархічну" утопію нової аристократії. Також ще до повідомлення про Сонячну машину, борючись "за щастя" всього людства, інаракісти висадили в повітря лондонську біржу.

— Посилаючись на дослідження науковців, характеризуємо жанрову природу роману.

4. Повідомлення учнями випереджувальних завдань (дослідження праць науковців-критиків)

1 критик. Уже М. Зеров зазначав про складність аналізу творів утопічного спрямування: "жанр утопічного роману не належить до цілком викристалізованих та ясних, і зачисляють до нього твори, часом уже розбіжні тематично. Характеристичною рисою жанру звичайно вважають критику існуючого соціально-політичного ладу, через протиставлення йому відносин ідеальних, поданих більш-менш систематично і спроектованих або в якійсь незнаній ученим географам далині (напр., острів Утопія у давнього Т. Мора), або в майбутніх часах. Питання жанрової локалізації, підведення під загальну назву поодиноких речей тут дуже нелегкі [4; 157]".

М. Зеров указує також на мовностильові недоліки роману: "Сугубий реаліст, Винниченко спробував сили в соціально-фантастичному романі і не зміг вийти за межі своєї землі й свого часу. Вихований на українській літературній старомодності, він немов побоювався занадто виповнити свій роман гострофабульними моментами, сполучивши інтерес ідеологічний з авантюрно-детективним. І, нарешті, занадто мало спинився над питанням стилю, щоб визволити свою "Машину" від зайвого кінематографізму, поглибити характеристики й до краю обтруситися від дефектів старого словника та синтаксу [4; 167]". Не слід, однак, забувати, що цей роман був новаторським за своїм жанром в українській літературі і в якійсь мірі залишається таким дотепер.

2 критик. О.І. Білецький у журналі "Критика" (1928 р.) характеризує жанрову особливість твору В. Винниченка "Сонячна машина" [2]. Дослідник звертає увагу на те, що у Винниченковому романі відсутня одна з головних рис утопічного жанру: показаний лише шлях і зусилля людей, скерованих до зразкового суспільного устрою, але самого того устрою не видно. Автор лише підводить нас до нового ладу, не дає йому детальної характеристики. На основі цього стає зрозуміло, що про "Сонячну машину" як чистий жанр роману-утопії говорити не можна.

"Проф. О. І. Білецький показує ще одну відмінну ознаку Винниченкового твору від європейських утопічних романів, як цей тип повістей почав визначатися за останні часи: українському авторові не властивий лет науково-технічної фантазії. Машина, використання новознайдених джерел енергії, радіотехніка та інші успіхи на полі практичного застосування наукових відкриттів — усе це для нього на другому плані. Винниченко ніколи не заходить у деталі, коли говорить про конструкцію своєї сонячної траворізки: йому важливіший громадський ефект її винайдення, соціально-політична боротьба, що довкола неї закипає [4; 158]".

3 критик. Про синтез утопічних та антиутопічних дискурсів у романі зазначає Г. Баран: "У творі В. Винниченка виявляємо два типи ідолів: утопічного ґатунку й антиутопічного. Це позитивний ідеал героя-взірця (Рудольф Штор) і тирана-володаря, висунутого на вершину деспотичної ієрархії й наділеного необмеженою владою (президент Мертенс) [1; 55]". Дослідниця називає героїв утопій "заспокоєними", застиглими у своєму розвитку, а антиутопій — "занепокоєними", які шукають сенс у житті. У "Сонячній машині" яскраво представлені образи героїв обох цих класів.

Про антиутопічність "Сонячної машини" стверджує Павло Ямчук, називаючи його романом-антиутопією. Головним антиутопічним застереженням у творі дослідник вважає образ "сонячної машини", який па-

нує над душами й тілами людей. Це підтверджує й фінал роману, де сконцентровано [...] парадигми антиутопічно-консервативного світорозуміння, застережлива проекція небезпечного шляху на майбутнє. У картинах бурхливого святкування перемоги "сонячної" ідеології вчувається тотальна катастрофа, яку пережили герої, і ще одна, яку вони переживають і переживатимуть ще довго [14].

4 критик. Т. Цимбал вважає, що "Сонячна машина" — це все ж таки утопія, але утопічною ідеєю тут є вже не соціалізм (як це було в раннього Винниченка), а зародок нового етико-морального вчення. Дослідник заперечує спроби пояснити основну ідею письменника як віру у вирішальне значення техніки для прогресу людства. Він не розглядає Сонячну машину як символ науково-технічного прогресу, адже не сам винахід привів до щасливого завершення історії. Це засвідчує картина розладу суспільства відразу по його перемозі. І лише коли людство оновилося морально, воно зробило позитивним і апарат. Тобто не винахід робить людство кращим, а навпаки: лише людина здатна облагородити його. Саме ірраціональний порив, що охопив людство, його цілеспрямоване прагнення діяти, працювати призвело до створення нового суспільного ладу [12].

5. Робота з текстом

— Знайдіть та зачитайте уривки тексту, які яскраво ілюструють елементи утопії чи антиутопії.

— Охарактеризуйте героїв за опозицією "заспокоєні" та "занепокоєні" (користуючись статтею Баран Г. "Сонячна машина" В. Винниченка у контексті світових утопій і антиутопій).

— Зверніть увагу на художні засоби творення героїв, особливості портретів та описів.

V. Узагальнення та підсумки Підсумкова бесіда

— Яку роль у романі відіграють елементи фантастики та авантюрно-детективний момент?

— Яким є твір за жанром, на Вашу думку?

— Яку роль відіграють науково-технічні досягнення у духовній еволюції людини?

— Які можливі варіанти розвитку суспільства після перемоги Сонячної машини?

— Відсутність потреби працювати заради їжі — благо чи зло для людства?

Заключне слово вчителя. Чому літературознавці неоднозначно характеризують жанрові особливості роману "Сонячна машина"? Учитель це пояснює тим, що, по-перше, це зумовлено нечітким розмежуванням у літературознавстві системи утопічних та антиутопічних жанрів унаслідок їх взаємопроникнення. По-друге, тим, що автор активно залучає до свого тво-

ру проблемні дефініції та образні системи, закладені як утопістами, так і антиутопістами, творчо їх опрацювавши.

Схиляємося до терміна "метаутопія" як такого, що діалектично поєднує спільні та відмінні риси утопії й антиутопії і найкраще характеризує жанрову специфіку роману "Сонячна машина" Володимира Винниченка.

Отже, факультативне заняття буде ефективним за умови врахування особливостей вікового й інтелектуального розвитку учнів, мотивів навчальної діяльності юнацтва, специфіки сприйняття старшокласниками творів фантастичного спрямування. Організація та проведення таких факультативних занять сприяє активному розвитку дослідницьких навичок і творчих здібностей учнів, а також кращому розумінню фантастичних творів.

Література

1. Баран Г. "Сонячна машина" В. Винниченка у контексті світових утопій і антиутопій / Г. Баран // Укр. мова і література в школі — 2000. — № 1. — С. 52—59.

2. Білецький О. "Сонячна машина" В. Винниченка // Критика. — 1928. — №2.

3. Винниченко В. Сонячна машина. — Володимир Винниченко. — К.: Дніпро, 1989.

4. Зеров М. "Сонячна машина" як літературний твір // Микола Зеров. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства. — С. 153 — 167. [Електронний ресурс] : <http://www.utoronto.ca/elul/history/Zerov/Zerov-Vid-Kulisha.pdf>

5. Кузнецов С. 1994: Юбилей неслучившегося года (К десятилетью "года Оруэлла") // Иностранная литература. — 1994. — № 11. — С. 244.

6. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. Т.2. / Авт. - уклад. Ю.І.Ковалів. — К.: ВЦ "Академія", 2004. — 624 с.

7. Логвіненко Н. Становлення української фантастичної прози // Українська література в загальноосвітній школі. — 2011. — № 4. — С. 31—36.

8. Пархоменко І.І. Антиутопія : інтерпретація в сучасному літературознавстві / І.І. Пархоменко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2011. — № 963. — Сер.: Філологія. — Вип. 62 : [Електронний ресурс] : <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/4452>

9. Сабат Г. У лабіринтах утопії та антиутопії / Галина Сабат. — Дрогобич: Коло, 2002. — 160 с.

10. Сенік Л. Перший український утопічний роман // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 5. — Львів, 1998. — С. 549—559.

11. Сиваченко Г. "Сонячна машина" В. Винниченка і роман-антиутопія ХХ сторіччя // Слово і час. — 1994. — №1. — С. 42—47.

12. Цимбал Т. "Сонячна машина" В. Винниченка в контексті еволюції ідей автора: Режим доступу: <http://www.ktf.franko.lviv.ua/~vivat/book.html>

13. Шацкий Е. Утопия и традиция / Е. Шацкий; [пер. с польск. общ. ред. В. А. Чаликовой] — М.: Прогресс, 1990. — 454 с.

14. Ямчук П. Чи існує в романі-антиутопії В. Винниченка "Сонячна машина" філософія світоглядного консерватизму? — [Електронний ресурс] http://kspu.kr.ua/download/nauk_

Надежда Дыга, Инна Юхименко. Синтез жанров утопии и антиутопии в романе "Солнечная машина" Владимира Винниченко. К факультативным занятиям по изучению фантастической прозы в старшей школе

Авторами предлагается факультативное занятие по изучению понятий "утопия" и "антиутопия" по роману В. Винниченко "Солнечная машина". Определяются пути исследования старшекласниками жанровых особенностей произведения с помощью анализа литературно-критических трудов.

Ключевые слова: фантастическая проза, роман, жанр, утопия, антиутопия, метаутопия, художественные средства, герои, литературно-критические труды, исследования, опережающие задания, доклад.

Nadia Dyga, Inna Yukhimenko. Synthesis of utopia and dystopia genre in the novel "Sun Machine" Vynnychenko. In elective classes to study the fantastic prose in high school

The authors offer optional classes to study the concepts of "utopia" and "dystopia" novel by V. Vynnychenko "Sun Machine". Determined by examining senior genre features work by analysis of literary and critical works.

Keywords: fantasy fiction, romance, genre, utopia, dystopia, metautopiya, art products, characters, literary-critical work, research, proactive task, report.